

بایسته‌های مذهبی در مفهوم سلسله مراتب مساجد صفوی (امام اصفهان، جامع مهاباد)

مهناز پرنیان خوی^۱، علیرضا جزیری^۲

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، موسسه‌ی آموزش عالی روزبه، زنجان، ایران

۲ گروه معماری، واحد هیدج، دانشگاه آزاد اسلامی، هیدج، ایران

چکیده

مکتب اصفهانی آخرین شیوه معماری ایران است در این دوره بستری برای رشد جریان‌های فکری مبتنی بر تفکر شیعی فراهم آمد. در این دوره، سه جریان فکری شاخص قابل درک است که شرایط بی‌سابقه فلسفی دوران را شکل می‌دادند. این شرایط به بروز نوآوری‌هایی در معماری منجر شد که بخصوص در نظام کالبدی مساجد بروز یافت. و همچنین نظام سلسله مراتب حرکتی جدیدی ابداع گردیده است که به افزایش مراتب فضایی و ایجاد آمادگی در مخاطب در سیر از ظاهر به باطن کمک نموده است. در این مقاله نحوه حرکت آدمی در مساجد شیعه و سنی صفویه را بر اساس ۵ اصل مهم شیعی (امامت، عدالت، اجتهاد، عالم مثال، سلسله مراتب) مقایسه شده‌اند و تفاوت‌ها و شباهت‌های سلسله مراتب حرکتی مشخص شده است. در نتیجه بایسته‌های مذهبی شیعه در دوره صفوی تا حدودی در مساجد اهل سنت از تبدیل مساجد شبستانی به مساجد ایواندار و حیاط مرکزی‌دار متاثر شده است. واژه‌های کلیدی: دوره صفوی، سلسله مراتب، مراتب ورود تا محراب- مسجد شیعه- مسجد اهل سنت

Religious imperatives in the hierarchy of the Safavid mosque (Imam of comprehensive Mahabad)

Mahnaz, Parnian Khoi¹; Alireza, Joze Piry²

1- Department of Architecture, Roozbeh Institute of Higher Education, Zanjan, Iran.

2- Department of Architecture, Hidaj branch, Islamic Azad University, Hidaj, Iran.

Abstract

Isfahani doctrine is the last method of Iranian architect, in which provided a platform for growth based on intellectual currents. In this period, three streams of thought is understood that the index was formed under the terms of philosophical history. These conditions led to innovations in architecture, especially in the looks of the mosque itself. As well as a new type of Hierarchical system has been devised to substantially increase space. In the course of the preparation in the audience contributed to the backend. In this Sunni and Shia Safavid paper Drmsajd human motion based on 5 principles Shia (leadership, justice, diligence, World of hierarchy) have been compared and differences and similarities are characterized by hierarchy. As a result imperatives Shiah in Safavid period, partly on Sunni mosques conversion chamber and the central courtyard of the mosque porch has been affected.

Keywords: Safavid period, hierarchies, levels of entry to Tamhrab, Shia mosque, a Sunni mosque

مقدمه

طریقت ساحت درونی و باطنی اسلام است که طی مراتب برای رسیدن به حضور الاهی تأکید می‌ورزد و بر الگوی معراج پیامبر و گذار او از افلاک متحدالمرکز مبتنی است.^۱ این دیدگاه گرچه هم در جهان تشیع و هم در جهان تسنن موجود است، اما به دلیل تفسیر باطنی‌تر تشیع از وحی اسلامی، بیشتر در زمینه تشیع بروز یافت (همان، ۱۷۰). در معماری نیز برای تداعی مفهوم گذار از دنیای خاکی به ماوراء، گاه به زبان تذکار و گاه در یک فرایند ادراکی، شخص را به گذار از یک مرحله به مرحله‌ای دیگر فرا خوانده‌اند. سلسله مراتب در معماری، نمودی از این تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه تدریجی فرآیند ادراک است. این اصل به عنوان یکی از اصول بنیادی در هنرهای سنتی شناخته شده است و با سلسله مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر، ۱۳۸۰، ۲۱۰). این اصل در ترتیب رسیدن به یک فضا مانند اتاق الگوی بنیادی اتصال، انتقال و وصول را پیشنهاد می‌کند، که بیان‌کننده جنبه استدراجی وصول به فضا است و به صورت سلسله مراتب دسترسی از بیرون به درون ظهور می‌یابد. بارزترین جایگاه برای بروز این اصل که به جنبه‌های ادراکی فضا مرتبط باشد، مسجد است. در این مقاله به بررسی بایسته‌های مذهبی در تعبیر نظام فضایی و مراتب ورود به مسجد تا رسیدن به محراب بین مسجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی) مورد مطالعه قرار گرفته است.

۱- عصر صفوی

تاریخچه: پس از فروپاشی حکومت ایلخانی، قلمرو ایرانی ایشان در اختیار و تسلط حکومت‌های محلی مستقل قرار گرفت. زمانی که شاه اسماعیل بنیانگذار سلسله صفویه^۲ برای کسب قدرت به پاخاست، چنین قدرت متکثری در ایران پراکنده و حاکم بود (نویسی و غفاری فرد، ۱۳۸۱، ۳۱).

بررسی اوضاع اعتقادی-سیاسی: بدون شک، شکل‌گیری حکومت صفویه در ایران در قالب یک دولت شیعه اثنی عشری را، باید یکی از مهمترین فصول تاریخ ایران و اسلام به شمار آورد (مزاوی، ۱۳۶۸، ۲۸). یکی از مهمترین عواملی که زمینه را برای فراگیر شدن تشیع فراهم ساخت، تصوف بود. بعضی از طریقت‌های تصوف با گرایشهای باطنی شیعی، ایران را از یک سرزمین سنی مذهب به یک مملکت کاملاً شیعی مذهب تبدیل کردند (استیرلن، ۱۳۷۷، ۳۳۶).

معماری و هنر: در این دوره، معماری از یک امر ارگانیک، که صرفاً براساس نیازهای طبیعی شکل می‌گرفت؛ به معماری خردگرا بدل شد که واجد ارزشهای فلسفی، هنری و فنی است (طیسی، ۱۳۸۶، ۲۱۸). در دوران شاه عباس اول - نقطه اوج سلسله صفوی - بازخوانی مجدد حکمت ایران و جهت دهی به باورهای مذهبی، بار دیگر به معماری ایران هویت و تشخیص بخشید. معماری این دوران، نمایا نگر عالی‌ترین شکل وحدت فرهنگ دینی اسلام با فرهنگ ایران است (خاتمی، ۱۳۹۰، ۲۱۲). آن چنان که از بررسی آرا و نظرات در تحلیل این دوره تاریخی بر می‌آید، معماری آن برآیندی از سه مقوله‌ی تشیع، اشراق (بر پایه حکمت ایران) و

۱ نزدیک به مضمون از: (نصر، سیدحسین ۱۳۸۴، آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام، ترجمه انشالله رحمتی، چاپ دوم، جامی، تهران، صفحه ۱۸۰).

۲ واژه به نقل از محمدرضا اولیا.

۳ تاسیس سلسله صفوی در سال (۹۰۷ ه.ق. ۱۵۰۲ م).

عرفان است؛ که به صورت یک کل واحد و منسجم در قالب نمادها و نمودها ظهور می‌یابد. در معماری اسلامی ایران همواره حدی از سلسله مراتب مطرح بوده است.

۲- بررسی جایگاه سلسله مراتب در اندیشه شیعی، عرفانی، اشراقی

در جهت بازشناسی مقام سلسله مراتب در بستر فکری این دوره، به کنکاش در اصول سلسله مراتبی حاکم بر سه جریان فکری تأثیرگذار می‌پردازیم. گرچه به دلیل در هم تنیدگی مفاهیم، در واقع در جهت دستیابی به تفسیر آشکارتری از مفاهیم، آنها را در سر فصل‌های زیر دسته‌بندی می‌کنیم:

۲-۱ جایگاه سلسله مراتب در تفکر شیعی

طبق تعریف سلسله مراتب در تفکر شیعه، درک حقیقت سلسله مراتبی است و همه‌ی مخلوقات با توجه به شدت و ضعف دریافته‌شان، در درجات مختلفی از نظام هستی واقع می‌شوند (انصاری، ۱۳۸۷، ۱۶۸).
علامه طباطبایی در ذیل آیه ۲۸ سوره بقره، مراحل استکمال وجود آدمی را این‌گونه تشریح می‌کند: در اینجا خداوند وضع وجودی انسان را تشریح کرده که آن وجود، متحرک و متکامل است که تدریجاً از یک مرحله به مرحله دیگر سیر می‌کند و مراتب کمالات را می‌پیماید، چه اینکه قبل از زندگی دنیا مرده بود و خداوند او را حیات بخشید، باز هم می‌میرد و زنده می‌شود و مراحل دیگری را طی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۰، ۱۴۳).

۲-۲ جایگاه سلسله مراتب در تفکر عرفانی

طریقت که معمولاً با نام تصوّف شناخته شده است، همان ساحت درونی و باطنی اسلام است که تأکید بر تهذیب نفس و قدم نهادن در یک طریق معنوی دارد که در جهان تشیع و تسنن با توجه به محیطی که در آن به شکوفایی رسیده متناسب شده است. اما در تشیع، در تمامیت آن، تفسیر باطنی‌تری از وحی اسلامی شده است تا تسنن ظاهر (نصر، ۱۷۰، ۱۳۸۴ و ۱۷۱).
عطار در مصیبت نامه پنج مرتبه ادراکی پیاپی را معرفی می‌کند. این پنج مرتبت عبارتند از: حس، خیال، عقل، دل و جان (فلامکی، ۱۳۸۷، ۷۴). هر یک از این سطوح در مسیر رسیدن به دریافتی از کمال موثر هستند. از دیدگاه عطار این مراتب با هم دارای پیوستگی هستند تا انسان را به سوی کمال نهایی راهبر شوند.

۲-۳ جایگاه سلسله مراتب در تفکر اشراقی

حکمت اشراق که مبدع آن سهروردی است از طریق میرداماد در دوران صفوی دوباره احیا گشت و به کمال در هنر این دوران تجلی یافت.

شیخ اشراق معتقد به مراتب وجودی در پرتو نور است و از نظر او، هر یک از موجودات، بنابر قابلیت و درجه قرب خود در یک مرتبه مشخص قرار دارند که برای نزدیک شدن به حضرت حق باید این مراتب را طی کرد و به مبداء نور نزدیکتر شد. سلسله نظام وجودی عالم در نزد شیخ اشراق پیچیده و مفصل است. مخلوقات جهان که منبعث از نورالانوارند از زوایای مختلف تحلیل می‌

شوند. مراحل مختلف سلسله مراتب موجودات با یکدیگر اختلاف پیدا می‌کنند، در نتیجه ملاک برای تفاوت درجه موجودات نوری است که هر یک دارد و این نور همان معرفت و آگاهی است (بلخاری فهی، ۱۳۸۸، ۱۲۶).

۳- بررسی جایگاه سلسله مراتب معمار

در نظر انسان سنتی، کل جهان به هم پیوسته و منشعب از یک نیرو بوده است. در نظام فکری او اندیشه‌ها نه در یک بعد که در همه ابعاد نمود می‌یافتند. بدین ترتیب تفکرات حاکم بر جامعه در هنر و معماری زمان، فرصت تجسم می‌یافت. در معماری سنتی ایران، بروز سلسله مراتب در معماری در حریم عرضی با هندسه خطوط مستقیم، منحنی و زاویه‌دار و با اشکال دوبعدی و احجام سه‌بعدی، و در سلسله طولی با فضاهای تهی بی‌شکل که در میان فضاهای هندسی شکل می‌گیرند و به خیال فرصت فراشت و تعالی می‌دهند، رخ می‌دهد (خاتمی، ۱۳۹۰، ۲۰۵).

بدین ترتیب بروز اصل سلسله مراتب در معماری را می‌توان در دو وجه شکلی: مرتبط با عناصر معماری و فضایی - مرتبط با فضای معماری مشاهده نمود.

1-3- وجه شکلی اصل سلسله مراتب

در معماری ایران برای تبدیل یک فرم به فرمی دیگر، از نوعی سلسله مراتب بصری استفاده می‌گردد تا این تبدیل و تغییر را در دید مخاطب آسان گردانند. به عنوان مثال، در اتصال ستون به سقف به وسیله سرستون و یا تبدیل مربع پلان به فرم دایره زیر گنبد، به جنبه تدریجی در تبدیل فرم توجه شده است. در بسیاری از بناها در ایران، مقرنس برای ایجاد سلسله مراتبی جهت تسهیل بصری تبدیل سطوح عمودی دیوارها به سقف استفاده شده است.

2-3- وجه فضایی اصل سلسله مراتب

تداوم فضایی را باید حامل معنایی دانست که به همراه برآوردن نیازهای عملکردی و فضایی، به توالی و تسلسل حالات و احساسات خواهد انجامید و مخاطب را از مکانی به مکان دیگر و از ادراکی به ادراک دیگر منتقل می‌کند. علاوه بر این، ایجاد فضای انتقالی از جنبه روانشناختی حائز اهمیت است. سلسله مراتب به دو امر مهم پاسخگوست: یکی کسب تدریجی شایستگی‌ها و بایستگی‌ها و دیگر اینکه شرایط باید به گونه‌ای باشد که انسان یکه نخورده و ضربه نامطلوب روانی و روحی بر او وارد نشود (نقی زاده، ۱۳۷۸، ۲۸).

۴- بررسی جایگاه سلسله مراتب در معماری مکتب اصفهان

معماری دوره صفوی، پر از نوآوری‌هایی است که به فضای درون خود و فضای بیرون از خود معنوی می‌دهند که از حدود ادراک ظاهری فراتر می‌رود، تنها به احساس درون و باطن، یعنی احساسی به هم آمیخته از دریافت شیعی، فرهنگ عرفانی و حکمت اشراقی ایرانی، به ادراک در می‌آید (خاتمی، ۱۳۹۰، ۲۱۲). در مساجد مکتب اصفهان که تحت یک قدرت سیاسی واحد شکل گرفتند و دارای طرح از پیش تعیین شده بودند. لذا معماری مسجد، به دلیل موضوعیت خاص معنوی و روحانی‌اش، از روح و ماهیت تشیع

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۳

سرشار است؛ به طوری که در هر دو بعد کالبدی (ایوان، حیاط مرکزی، حوض، ارتباطات فضایی و نحوه‌ی حرکت و...) وحسی - معنوی (نور، رنگ، تزیینات، رقوم مقدس و...) مساجد اثرگذار بوده است.

۵-مقایسه ارتباطات فضایی دو مسجد شیعه و سنی در دوره صفوی:

معماری مسجد، به دلیل موضوعیت خاص معنوی و روحانی‌اش، از روح و ماهیت تشیع سرشار است؛ به طوری که در هر دو بعد کالبدی وحسی معنوی مساجد اثرگذار بوده است، که در این مقاله، جهت محدود کردن پژوهش و گرفتن نتیجه‌ای مطلوب‌تر، چگونگی ارتباطات فضایی و نحوه‌ی حرکت در مساجد از بعد کالبدی بررسی می‌گردد. مساجد بررسی شده با توجه به دو موقعیت مختلف اقلیمی (سرد و گرم و خشک)، سازه‌ای، زمانی و مکانی در ایران انتخاب گشته‌اند. ولی در این مقاله مسجد انتخابی سنی در غرب کشور در مهاباد و مسجد شیعه در اصفهان، در دوره صفویه هستند و جهت بررسی دقیق‌تر و مقایسه دو مسجد، ارتباطات فضایی این مساجد نیز بررسی گشته است. نحوه حرکت آدمی از لحظه ورود به مساجد شیعی، بیانگر جهان بینی خاص مذهب تشیع است و نشان دهنده‌ی همبستگی روح معماران شیعی، با مبانی اعتقادی این مذهب است.

۵-۱-اساس امامت در ارتباطات فضایی مساجد شیعه و سنی:

امامت یکی از ارکان شیعیان اثنی عشری در بعد سیاسی مذهبی است. در نظر امامیه، امامت از اصول مذهب تشیع (مفید، ۱۴۱۳، ص ۳۲) و برپایه نظریه اهل سنت از فروغ دین است (غزالی، ۱۳۹۳ق، ص ۲۳۶). مفهوم امامت از هنگامی که آدمی به مسجد قدم می‌گذارد تا رسیدن به محل محراب و گنبدخانه، نمایان است (انصاری، ۱۳۸۷، ۱۶۸). در مساجد برای رسیدن به محل اقامه نماز فرد باید یک سیرکولاسیون (پروسه حرکتی) را طی نماید که این مسیر در مساجد شیعه و سنی با تفاوت‌ها و شباهت‌هایی همراه هست که در ذیل به مقایسه مساجد امام اصفهان (شیعه) و جامع مهاباد (سنی) در دوره صفوی می‌پردازیم.

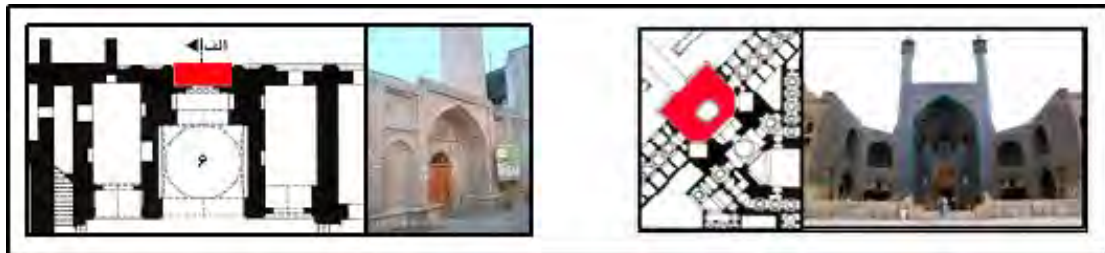
۵-۱-۱-سلسله مراتب حرکتی در مساجد

ورودی: در مساجد مسیر حرکتی شما ابتدا از ورودی شروع می‌شود که شامل:

۵-۱-۱-۱-۱-جلوخان، ۵-۱-۱-۲-فضای پیش طاق، ۵-۱-۱-۳-درگاه، ۵-۱-۱-۴-هشتی ۵-۱-۱-۵-دالان یا راهرو می‌باشد.

ورودی در مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی)

۵-۱-۱-۵-جلوخان: جلوی مسجد را می‌گویند.

تصویر ۱ از راست به چپ: جلوخان مسجد امام اصفهان، دعوت کنندگی، اصل امامت - جلوخان مسجد جامع مهاباد، اصل امامت

دومین کنفرانس بین المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

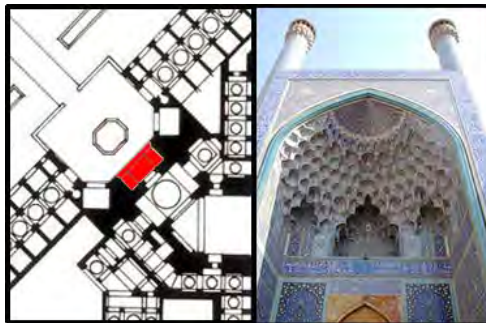
۲۷ آذر ۱۳۹۳

مآخذ از راست به چپ: <http://negahrnrda.ir> - <http://bargozideha.com> - <http://arianica.com> - گنجنامه،

مساجد جامع

۲-۱-۵- فضای پیش طاق: فضای ایوان مانند جلو آمده را در سردر مسجد می گویند.

مسجد جامع مهاباد فاقد فضای پیش طاق می باشد.

تصویر ۲: پیش طاق مسجد امام اصفهان، اصل امامت

مآخذ از راست به چپ: <http://bargozideha.com> - <http://abdollahabad.blogfa.com>

۳-۱-۵- درگاه: در کاملاً باز را در خود جای می دهد.

تصویر 3 از راست به چپ: درگاه مسجد امام اصفهان، اصل امامت - درگاه مسجد جامع مهاباد، اصل امامت

مآخذ از راست به چپ: <http://tebyan.net> - <http://bargozideha.com> - <http://negahrnrda.ir> - گنجنامه،

مساجد جامع

۴-۱-۵- هشتی: فضای تقسیم را گویند.

مسجد جامع مهاباد فاقد هشتی می باشد.

دومین کنگره بین المللی تفکر و پژوهش دینی

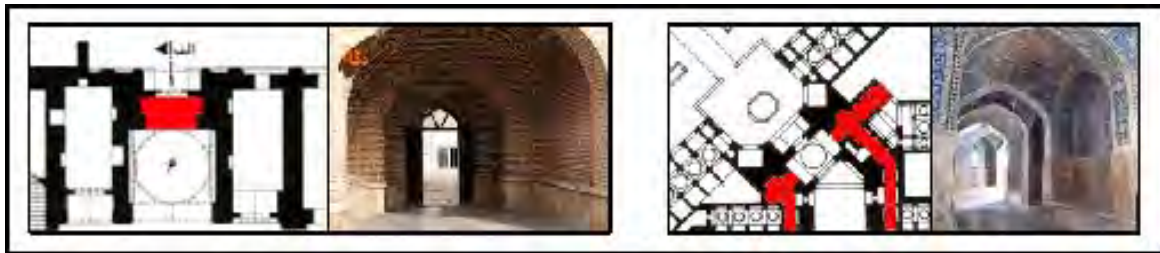
The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۳

تصویر ۴: هشتی مسجد امام اصفهان، اصل امامت

مآخذ از راست به چپ: <http://bargozideha.com> - <http://arianica.com>

۵-۱-۵-۵ - دالان و یا راهرو: فضای پوشیده که ما را به فضای صحن یا میانسرا می‌رساند.

تصویر ۵ از راست به چپ: راهرو مسجد امام اصفهان، تزئین با طاق نماهایی، اصل امامت - راهرو مسجد جامع مهاباد، اصل امامت
مآخذ از راست به چپ: <http://negahrnrtdia.ir> - <http://bargozideha.com> - <http://tebyan.net> گنجنامه،

مساجد جامع

باتوجه به بررسی در قسمت ورودی مساجد شیعه و سنی در دوره صفوی به این نتیجه می‌رسیم که هدایت فضایی که در مساجد شیعی پررنگ‌تر و دارای دعوت‌کنندگی بیشتر است را می‌توان به اعتقاد به امامت در مذهب شیعه نسبت داد؛ درحقیقت معماران مساجد شیعی، همواره سعی داشتند مفهوم امامت و ولایت را در ارتباط بین فضاهای مسجد نشان دهند، پس طراحی نحوه حرکت در این مساجد کاملاً حساب شده صورت می‌گیرد و به هیچ وجه اتفاقی و ناگهانی نیست.

۵-۲-۲ اساس عدالت در ارتباطات فضایی مساجد شیعه و سنی:

بعد از نظریه امامت، عدالت بارزترین شاخصه تفکر شیعی است. استاد مطهری یکی از دلایل مهمی که ایرانیان تشیع را پذیرفتند عدالت و مساوات در اعتقادات شیعه می‌داند. (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۱۱۳). بر اساس این تعاریف، عدل شیعی، بیانگر قرارگیری همه اجزای یک مجموعه در یک نظام هماهنگ و متعادل، به گونه‌ای که امکان رشد و تعالی آنها را فراهم کند، می‌باشد (مشکینی، ۱۴۰۶ ق، ص ۲۰۳). عدالت در معماری همواره به صورت تناسب و توازن در دو بعد مادی و معنوی مطرح می‌شود (مددپور، ۱۳۷۴، ص ۱۲۰). در معماری مساجد بعد معنوی اهمیت بیشتری می‌یابد. دقت در ارتباطات فضایی مساجد نشان می‌دهد تمامی اجزا و عناصر در جای درست خود واقع شده‌اند.

مطالعه‌ی ارتباطات فضاها در مساجد اهل سنت، بیانگر نوعی تقارن حرکتی است. ولی به نحوی است که نمی‌توان به صورت یک حکم کلی در تمام مساجد اهل سنت بیان کرد و در هر مسجدی کاملاً متفاوت است؛ از طرفی دیگر تناسب و توازن حرکتی که از لحظه‌ی ورود تا انتها در مساجد شیعی انسان را یاری می‌کند، در مساجد اهل سنت حضور کمرنگ‌تری دارد (انصاری، ۱۳۸۷، ۱۶۸).

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

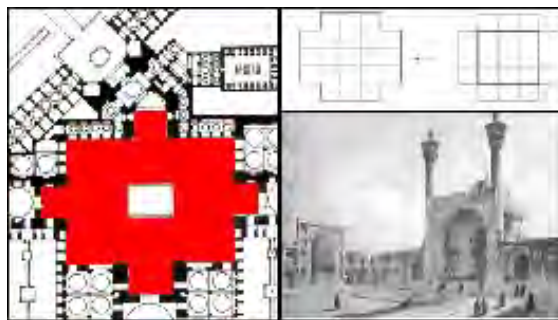
The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۳

۶-۱-۵-صحن یا میانسرا: صحن در واقع فضای باز و حیاط اصلی مسجد را می‌گویند. که فضای بیرونی را از فضای داخل مسجد جدا نموده و گرداگرد خود طاق‌هایی را به خود اختصاص داده که جای استراحت می‌باشد.

صحن در مساجد امام اصفهان (شیعه):

-حیاط مرکزی به عنوان قلب مسجد، برقرار کننده‌ی تعادل بصری در فضای درون مسجد، ایجاد تصویر چلیپایی، تعادل بصری

تصویر ۶: صحن، ایوان و تصویر آن بر سطح آینه آب حوض تصویر چلیپایی تازه‌ای تشکیل می‌دهد، مسجد امام اصفهان، اصل عدالت
مآخذ از راست به چپ: <http://bargozideha.com> - <http://iran-eng.com>

-صحن در مساجد سنی نمونه موردی: مسجد جامع مهاباد

بیانگر نوعی تقارن حرکتی، حضور کمرنگ از لحظه‌ی ورود تا انتها در مساجد

تصویر ۷: صحن مسجد جامع مهاباد، اصل عدالت

مآخذ از راست به چپ: <http://negahrnrda.ir> - گنجنامه، مساجد جامع

با توجه به مقایسه دو مسجد از این رو می‌توان این تناسب و توازن که به ورود به مساجد و حرکت در آن تشدید می‌شود، را به مفهوم عدالت در تشیع مربوط دانست که در تفکر اهل سنت چنین مفهومی کمرنگ‌تر و بنابراین حضور آن در بعد مادی نیز ناچیز است.

۵-۳ اساس نظریه اجتهاد در ارتباطات فضایی مساجد شیعه و سنی:

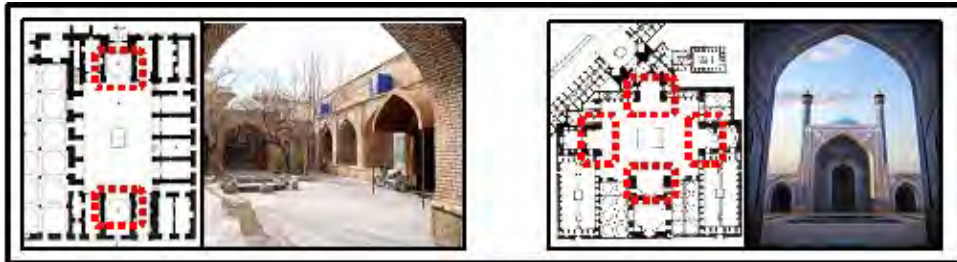
دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۴

نظریه اجتهاد در مذهب تشیع به معنای یافتن راه حل‌هایی برای حل مسائل مختلف با احترام و تکیه بر سنت است چنانچه در احادیث آمده است: «ما اصول شریعت را بیان می‌کنیم تا شما در چارچوب آن آموزه‌ها، پرسش‌های خود را پاسخ گوید» (حرعاملی، ۱۳۶۶، ص ۲۴۵). همان طور که بیان شد، اجتهاد و یافتن راه‌های جدید، از دیگر مشخصه‌های شیعه است. ارتباطات فضایی مساجد اهل سنت از نوع شبستانی و بیشتر به صورت خطی صورت می‌گیرد که می‌توان آن را تقلید از مساجد قرون اولیه اسلام و مسجد النبی دانست (ملازاده، ۱۳۷۸، ص ۹۴)، از نظام حرکتی در مساجد سنی در دوره صفوی نشان می‌دهد، این مساجد معمولاً به صورت ایوان‌دار و حیاط مرکزی ساخته می‌شوند؛ مانند مسجد جامع مهاباد که دارای حیاط مرکزی و ایوان می‌باشد. شباهت در نحوه طراحی مساجد شیعی و سنی در دوره صفوی را می‌توان به ترفندی از جانب معماران شیعه به جهت نوآوری در مساجدشان به جای تقلید از نقشه‌های مساجد شبستانی دانست. این مسئله در حقیقت بهانه‌ی معماران شیعه ایرانی بوده که شاید به صورت مخفی، خواهان کنار زدن نقشه شبستانی مساجد سبک عباسی بودند تا نقشه‌ی ایرانی را جایگزین آن سازند (متدین، ۱۳۸۱، ص ۸۶). از این رو چنانچه بررسی شد، اجتهاد شیعی همواره معماران را به نوآوری و خلاقیت در طراحی فضاها و به خصوص طراحی فضای مساجد تشویق می‌کرده است.

۷-۱-۵ ایوان: فضایی طاق مانند که از سه طرف بسته می‌باشد. ایوان را اشکانیان وارد معماری ایرانی نموده‌اند کاربری آن نیز بخاطر اینکه در فصل سرد سال نمازگزاران در آنجا نماز بخوانند.
ایوان در مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی)

تصویر ۸ از راست به چپ: ایوان مسجد امام اصفهان، نظریه اجتهاد- ایوان مسجد جامع مهاباد، نظریه اجتهاد

مأخذ از راست به چپ: <http://yazdirad.com> - <http://bargozideha.com> - <http://negahrnrda.ir> گنجنامه،

مساجد جامع

حیاط مسجد امام به تبعیت الگوی چهارایوانی ایرانی ساخته شده است. ایوان جلوی گنبدخانه یکی از زیباترین ایوان‌های ایران است. آرایه‌های آن بی‌همتاست.

۴-۵ اساس عالم مثال در ارتباطات فضایی مساجد شیعه و سنی:

۱ امامان شیعه، شیوه بهره‌وری از اصول منابع برای پاسخگویی به پرسش‌های نوپیدا را توصیه می‌کردند و راه و رسم استنباط را به پیروان خود می‌آموختند، چنانچه امام صادق (ع) می‌فرماید: «انما علينا القاء الاصول و علیکم ان تفرعوا» (مجلسی، بی تا).

در تفکر شیعه، عالم مثال، میان دو عالم معقول که جایگاه روح است و عالم محسوس که آن را جایگاه ماده می‌دانند، قرار می‌گیرد (پاکباز، ۱۳۸۷، ص ۵۹۹). هر چه در عالم محسوس وجود دارد با همان کمال و تنوع و به صورت لطیف‌تر در عالم مثال می‌توان یافت. برخلاف تفکرات اهل سنت که بین عالم مجردات و مادیات، عالم دیگر قائل نمی‌شوند. در تفکر تشیع، عالم مثال را جایگاه والا و مهمی برخوردار است و عرفای شیعه، بیش از اینکه به عالم مادی توجه داشته باشند، به ماورای آنچه قابل لمس نیست، توجه نشان می‌دهند.

حوض و حیاط در مساجد شیعه و سنی:

فلسفه آینه کامل خاص انسان شیعی وجود دارد که برای حوض‌های واقع در مرکز حیاط مساجد شیعی معنای عمیقی به وجود می‌آورد. نمادگرایی متعالی عارفان شیعه، مسجد را به صورت مدخلی حقیقی بر عالم مثال تلقی می‌کند (استیرلن، ۱۳۷۷، ص ۱۷۷). در مساجد اهل سنت چون عالم مثال جایگاهی در تفکر اهل سنت ندارد، لذا در مساجد آنها نیز به بعد روحانی و ماورای طبیعی فضاها کمتر توجه می‌شود؛ و به دنبال تجلی عالم روحانی مثال در فضاسازی مساجدشان نمی‌باشند؛ هرچند این مسئله به این معنا نیست که مساجد اهل سنت از مفهوم و محتوا مبراست و بعد معنوی در آنها وجود ندارد، بلکه منظور این است که محتوای مفهومی این مساجد بیشتر به عناصر کالبدی وابسته است و عناصر به کار رفته در ساخت آنها یادآور مفهوم عالم مثال نمی‌باشد. (انصاری، ۱۳۸۷، ۱۶۸).

۵-۵ اساس سلسله مراتب در ارتباطات فضایی مساجد شیعه و سنی:

در تفکر شیعه، درک حقیقت سلسله مراتبی است و همه‌ی مخلوقات با توجه به شدت و ضعف دریافت‌شان، در درجات مختلفی از نظام هستی واقع می‌شوند. وجود نظام سلسله مراتبی در ارتباطات فضایی مساجد شیعی سبب می‌شود در نحوه‌ی ورود به یک فضا و نحوه ورود به فضای بعدی، تفاوت‌هایی به وجود آید تا بدین ترتیب احساس قرار گرفتن در ساحتی دیگر گونه برای مخاطب تسهیل و تشدید شود (محمدیان، منصور، ۱۳۸۶)؛ و بدین شکل، معماری مساجد شیعی در جریان انتقال مخاطب از ساحتی به ساحت دیگر، دخیل و موثر می‌باشد. در دیاگرام فضایی مساجد شیعی، ورود به مساجد همواره از حاشیه صورت می‌گیرد و هرگز رخصت ورود به مسجد از وسط و به صورت مستقیم داده نمی‌شود.

پس از گذر از مسیر غیرمستقیم ورودی مسجد وارد حیاط مرکزی می‌شویم. در حیاط مسجد حوض آبی است که یادآور تسلیم انسان شیعی است و حدیث «المومن فی المسجد کالسمک فی الماء» را تداعی می‌کند (پس از مکث و اندیشیدن در حیاط مسجد، به سمت گنبدخانه رهسپار می‌شویم. این بار عکس مرتبه اول که ورود از حاشیه صورت می‌گرفت، دقیقاً از محور مرکزی وارد فضای گنبدخانه می‌شویم و از دالان‌های کناری اثری نیست؛ در واقع در هنگام ورود به حیاط مسجد اجازه‌ی عبور از محور و مرکز را نداشتیم، اما در هنگام خروج، این رخصت و اجازه را یافتیم (همان)؛ از این رو طراحی فضا در مسجد به گونه‌ای صورت گرفته که انسان را یکباره راهی گنبدخانه نمی‌کند، بلکه اندکی او را در حیاط مسجد می‌چرخاند و وی را وادار به اندیشیدن و تفکر می‌کند سپس اجازه‌ی ورود به مکان تقدیس و تعالی را می‌دهد. بنابراین می‌توان سلسله مراتب حرکتی در مساجد شیعی را به تفکر و جهان

۱ نقل به مضمون از جلسات مصاحبه با جناب آقای دکتر مهدی حجت؛ استادیار گروه معماری دانشگاه تهران. دکتر مهدی حجت در سال ۱۳۸۴ در همایش علمی «تشیع و تأثیر آن بر هنر» مباحث نوینی درباره هنر شیعی مطرح کردند که پیش از این به آن پرداخته نشده بود.

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

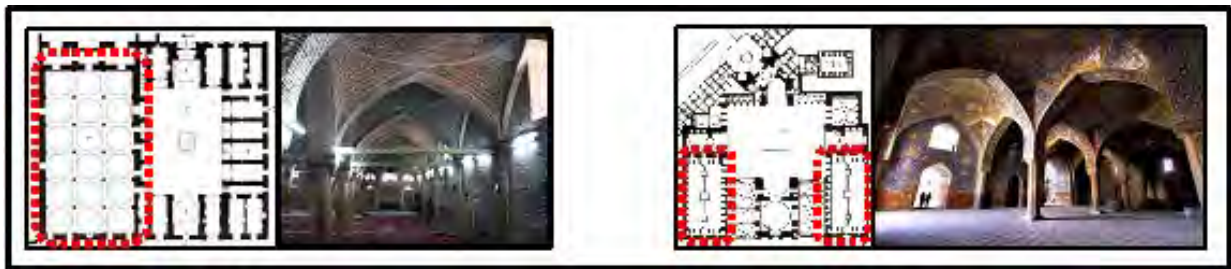
The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۱

بینی شیعه نسبت داد به نحوی که اهل سنت به چنین نظامی در عقاید مذهبی خود اعتقاد ندارند (طغیانی، ۱۳۶۵، ص ۲۳۵). بنابراین تبلور این مطلب در مساجدشان به نحوی متفاوت از مساجد شیعه دیده می‌شود.

۸-۱-۵-شبستان: فضای باز داخل مسجد می‌باشد علت وجود چند تا شبستان در مساجد بدلیل آنکه در زمستان در داخل حیاط مسجد، عوامل جوی مانند برف و باران از نمازگزاران بتوانند در داخل این شبستان‌ها نماز برپا نمایند. و معمولاً اختلاف ارتفاعی با حیاط مسجد دارد که علت این اختلاف ارتفاعی که از حیاط مسجد به داخل شبستان‌های جنوبی وجود دارد:

۱- برای جلوگیری از ریختن آب باران به داخل شبستان ۲- احترام اجباری برای شبستان
شبستان در مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی)

تصویر ۹ از راست به چپ: شبستان مسجد امام اصفهان، دوشبستان شرقی و غربی، متقارن، سلسله مراتب - شبستان مسجد جامع مهاباد، سلسله مراتب

مآخذ از راست به چپ: <http://shabestan.ir> - <http://bargozideha.com> - <http://negahrnrda.ir> - گنجنامه،

مساجد جامع

۵-۱-۹-گنبد:

تعریف هندسی گنبد: در تعریف هندسی، گنبد مکان هندسی نقاطی است که از دوران چفدی مشخص حول یک محور قائم به وجود می‌آید. اما در زبان معماری: گنبد پوششی است که بر روی زمینه‌ای گرد برپا شود.

از آنجائیکه در معماری ایرانی به ندرت به ته رنگ گرد بر می‌خوریم و معمولاً قسمت انتهایی بشن به شکل، مربع و گاهی مستطیل است با چپیره کردن آنرا تبدیل به دایره می‌کنند بعد گنبد روی آن سوار می‌شود.

و حتی در گنبد هم سلسله مراتب تبدیل مربع پلان به فرم دایره زیر گنبد، به جنبه تدریجی در تبدیل فرم توجه شده است.

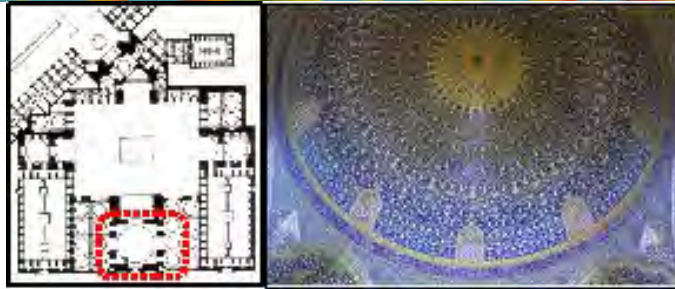
گنبدخانه در مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی)

مسجد جامع مهاباد فاقد گنبدخانه می‌باشد.

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۳

تصویر ۱۰: گنبدخانه مسجد امام اصفهان، سلسله مراتب

مآخذ از راست به چپ: <http://bargozideha.com> - <http://fa.wikipedia.org>

۱۰-۱-۵-محراب یا نازگاه پیشوا: طاقنمایی است که جهت نمازگذاری را در مسجد نشان می‌دهد. در مسجدها محراب در وسط قبله مسجد قرار داد. به طوریکه با ایستادن امام یا پیش نماز رویش به سمت قبله باشد و نماز بگذارد. طرز قرار گرفتن محراب، جهت قبله را در داخل مسجد مشخص می‌کند (رضاییان، ص ۱۲۷). وجود محراب در همه مساجد لازم نیست. در مسجدی که بطور صحیح جهت یافته دیوار قبله بعنوان شاخصی هدایتگر، محراب را غیر ضروری می‌کند (هیلن براند، ۱۳۸۳).

محراب در مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی)

در مساجد سنی تنها مکان محراب معمولاً با یک بیرون زدگی از دیوار مسجد شاخص می‌شود و به عنوان فضایی جهت اندیشیدن و مکث انتخاب می‌گردد؛ ولی در مساجد شیعه به محراب ارجح می‌دهند و دارای تزئینات خاصی است.

تصویر ۱۱ از راست به چپ: محراب مسجد امام اصفهان، سلسله مراتب - محراب مسجد جامع مهاباد، سلسله مراتب

مآخذ از راست به چپ: <http://shabestan.ir> - <http://bargozideha.com> - <http://negahrnrndia.ir> گنجنامه،

مساجد جامع

نتیجه

در مکتب اصفهان به دلیل توجه خاص حکومت به هنر و معماری و گرایش به تشیع و مفاهیم وابسته به آن؛ فرصتی برای بروز اعتقادات شیعی در معماری پدید آمد. امتزاج که منظر تشیع، عرفان و اشراق، به این دوره از تاریخ تشخیص بخشید. اکنون نتایج حاصل از این نوشتار حاضر، از بررسی و مقایسه نظام سلسله مراتب حرکتی مساجد امام اصفهان (شیعه) و مسجد جامع مهاباد (سنی) متعلق به دوره صفویه است. تفاوت‌ها و شباهت‌های سلسله مراتب حرکتی در جدول زیر و نمودار ترسیم شده و دیاگرام حرکتی در

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۴

پلان مساجد مشخص شده است (تصویر ۱۲). به نظر می‌رسد مذهب شیعه از جهان‌بینی جامع و عمیقی برخوردار است رسمی شدن مذهب شیعه در دوره صفوی فرصتی به دست معماران شیعه مذهب می‌دهد که آنها عقاید خود را آزادانه‌تر تبلیغ کنند و جهان‌بینی تشیع را در قالب آفرینش فضاهای مذهبی، علی‌الخصوص در معماری مساجد آشکار سازند که در این پژوهش به پنج مورد از مهم‌ترین عقاید (امامت، عدالت، اجتهاد، عالم مثال، سلسله مراتب وجود) در طراحی مسیر حرکتی مساجد اشاره شد.

مساجد سنی در این دوره هم معمولاً به صورت ایوان دار و حیاط مرکزی ساخته می‌شوند؛ مانند مسجد جامع مهاباد که در بالا ذکر شد دارای حیاط مرکزی، حوض و ایوان می‌باشد. شباهت در نحوه طراحی مساجد شیعی و سنی در این دوره را می‌توان به ترفندی از جانب معماران شیعه به جهت نوآوری در مساجدشان به جای تقلید از نقشه‌ی مساجد شبستانی دانست. این مسئله در حقیقت بهانه‌ی معماران شیعه ایرانی بوده که شاید به صورت مخفی، خواهان کنار زدن نقشه‌ی شبستانی مساجد سبک عباسی بودند تا نقشه‌ی ایرانی را جایگزین آن سازند از دیگر سو، بررسی دیاگرام حرکتی مساجد شیعی نشان داد در معماری این مساجد کالبد معماری با وجود معنایی متعالی در پیوند و تعامل کامل است. لذا مساجد شیعیان و اهل سنت، تنها به واسطه قرارگیری در یک دوره اسلامی در یک بسته بندی واحد قرار نمی‌گیرند و باید به واسطه‌ی جهان‌بینی‌های مختلف، از یکدیگر تفکیک گردند و در دسته بندی‌های متفاوت قرار گیرند.

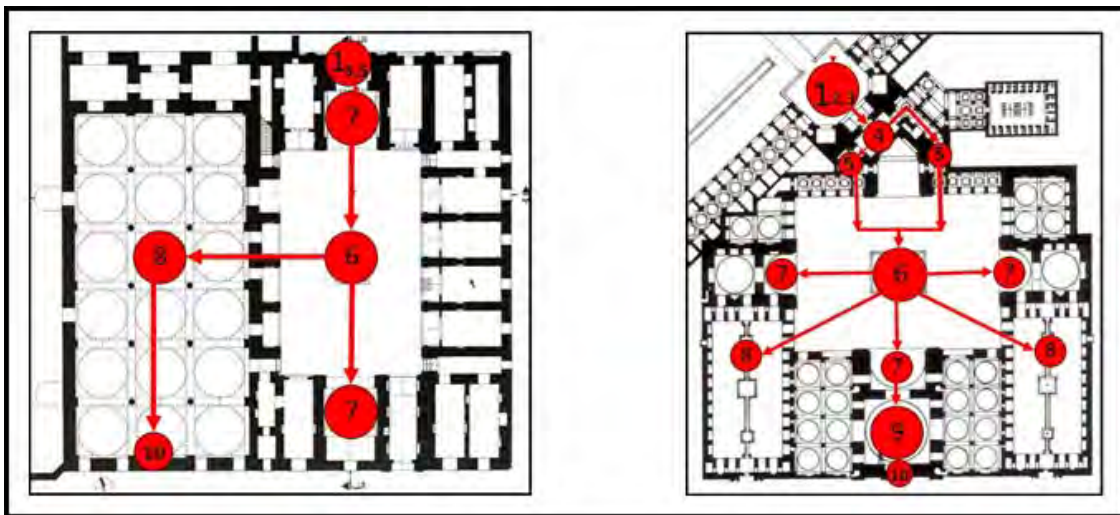
جدول ۱: تاثیر بایسته‌های مذهبی بر مفهوم سلسله مراتب فضایی مساجد امام اصفهان و جامع مهاباد، ماخذ: نگارنده

ردیف	نام فضا	مساجد شیعی	مساجد سنی	بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌ها	تاثیر بایسته‌های مذهبی
		مسجد امام	مسجد جامع مهاباد		
۱	جلوخان			✓	اصل امامت
۲	فضای پیش طاق		-----	x	اصل امامت
۳	درگاه			✓	اصل امامت
۴	هشتی		-----	x	اصل امامت
۵	دالان یا راهرو			✓	اصل امامت
۶	صحن یا میانسرا			✓	اصل عدالت و عالم مثال
۷	ایوان			✓	نظریه اجتهاد
۸	شبستان				اصل سلسله مراتب
۹	گنبدخانه		-----	x	اصل سلسله مراتب
۱۰	محراب			✓	اصل سلسله مراتب

دومین کنفرانس بین المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۱

تصویر ۱۲: سلسله مراتب فضایی مساجد امام اصفهان و جامع مهاباد، مأخذ: نگارنده

منابع:

- ابن میثم و میثم بن علی، قواعد المرام، فی علم الکلام، بی جا (مکتب آیت الله مرعشی نجفی 1389، ق. استیرلن هانری (۱۳۷۷)، اصفهان تصویری از بهشت، ترجمه جمشید الهی قمشه ای و حسین، مجموعه مقالات دکتر حسین الهی قمشه ای، تهران: روزنه 1377
- انصاری، مجتبی، اخوت، هانیه السادات، ملایی، معصومه (۱۳۸۷)، بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی، فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه شناسی، سال ششم، شماره 23، صص ۱۴۵-۱۷۴.
- بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸*)، سرگذشت هنر در تمدن اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، تهران.
- بهشتی، سید محمد (۱۳۷۵)، تاویل معماری مسجد با تاملی در مناسک حج-مسجد مکان معراج مومنین - مجموعه مقالات اولین کنگره‌ی تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد اول، میراث فرهنگی کشور، تهران، صص ۴۰-۱۱.
- بهومیل پروچاکا، امجد، معماری مساجد جهان، ترجمه حسین سلطان زاده، تهران: امیرکبیر 137
- پاکباز، رویین، دائرة المعارف هنر، تهران، فرهنگ معاص 1378

دومین کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۴

- عفریان، رسول، و تاریخ تشیع در ایران از آغاز قرن هفتم هجری و قم: سازمان تبلیغات اسلامی 136
- حاجی قاسمی، و کامبیز، و گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران مساجد، تهران: روزنه 1382.
- گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی، و مساجد جامع، تهران، روزنه 1383
- حبیبی، سید محسن، اهری، زهرا (۱۳۷۸)، معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان دستور زبان و واژگان، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، صفحه ۶۱۸۴، دانشگاه هنر، تهران.
- حجت مهدوی. سخنرانی دکتر مهدی حجت در کنفرانس علمی شیعه شناسی) تهران: شیعه شناسی ۱۳۸۴، « تشیع و تأثیر آن بر هنر »
- حرعاملی، و محمدحسین، و ترجمه وسائل الشیعه: کتاب جهاد النفس، و ترجمه علی صحت، و تهران، و ناس 1366.
- حیدری آقایی، و محمود و قاسم خانجانی، و حسین فلاح زاده و رمضان محمدی، و تاریخ تشیع، زیر نظر احمد رضا خضری، و ج 1 قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت 1384
- خاتمی محمود (۱۳۹۰)، پیش درآمد فلسفه ای برای هنر ایران، و ویرایش فنی عباس رکنی، مؤسسه تألیف، و ترجمه و نشر آثار هنری متین، تهران.
- سلطان زاده، حسن (۱۳۷۲)، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، دفتر پژوهش های فرهنگی، تهران.
- شریعتی، علی، و تشیع علوی و تشیع صفوی؛ ج 7، تهران: چاپخش 1384،
- طباطبایان، محمدحسین (۱۳۷۰)، تفسیر المیزان، ترجمه محمدجواد حجتی کرمانی، محمدعلی کرامتی قمی، چاپ پنجم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایان، رجا، تهران.
- طبرسی، و بوعلی الفضل بن حسن، و ترجمه تفسیر مجمع البیان، و ترجمه علی صحت و تصحیح رضا ستوده، تهران: فراهانی ۱۳۵۸
- طبری؛ ابوجعفر محمد بن جریر؛ تاریخ الامم و الملوک) تاریخ طبری؛ (تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم؛ بیروت: زوائج التراث العربی (بی تا)
- طبسی محسن (۱۳۸۶)، شناسایی و تحلیل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه های ایران دوره صفوی، پایا نامه دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
- طغیانی اسفرجانی، و اسحاق، و بررسی تفکر شیعه در شعر دوره صفوی، و پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی، و دانشکده علوم انسانی، و دانشگاه تربیت مدرس 1365،
- طوسی، و محمد بن حسن، و تمهید الاصول در علم الکلام اسلامی: با شرح بخش نظری رساله جمل العلم و العمل؛ ترجمه عبدالمحسن مشکات الدینی، و (بی جا)، و انجمن اسلامی حکمت و فلسفه 1358،
- فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۷)، ریشه ها و گرایش های نظری معماری، چاپ سوم، فضا، تهران.
- کرین، و هانریکرین، و هانری و فریتهوف شوان، و تیتوس بورکهارت، و آناداک کوماراستومی و دت سوزوکی، و مبانی هنر معنوی) مجموعه مقالات (زیر نظر علی تاجدینی؛ تهران: حوزه هنری 1376
- متدین، و حشمت لله؛ مسجد چهار ایوانی فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، و ش، و 1381، و ص 84 27
- مجلسی، محمد باقر، و بحار الانوار، و بی جا (،) بی نا (،) بی تا).
- مزاوی، میش ل. م (۱۳۶۸) پیدایش دولت صفوی در ایران ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، نشر گستره، تهران ایرانی، نشریه ی هنرهای زیبا، شماره 29، صص 59 - 68.
- مددپور، محمد، و تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، و تهران، و امیر کبیر ۱۳۷۴.
- مسعودی، و ابوالحسن علی بن الحسین؛ مروج الذهب و معادن الجواهر، و بیروت: موسسه دارالهیجره 1409 ق.
- مشکینی، علی، و مواظ العددیه، و قم: الهادی 1406، ق.
- مطهری، و مرتضی، و خدمات متقابل اسلام و ایران، و قم: اسلامی 1362
- مفید، و محمدبن محمدبن نعمان؛ الاختصاص؛ بیروت: دارالمفید 1413 ق.
- ملازاده، و کاظم و مریم محمدی، و زهرا حق دوست و محمد مهدی عقابی، و مساجد تاریخی؛ تهران: حوزه هنری 1378
- ملاصدرا، صدرالدین محمد (۱۳۷۵)، الشواهد الربوبیه، ترجمه و تفسیر جواد مصلح، انتشارات سروش، تهران.
- ندیمی، هادی (۱۳۷۸)، حقیقت نقش، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۲۷ آذر ۱۳۹۱

- نصر، سید حسین (۱۳۷۴)، هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، دفتر مطالعات دینی هنر، تهران.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۰)، معرفت و امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، نشر و پژوهش فرزاد روز، تهران.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۰)، فصل فعالی تهای فکری، فلسفه و کلام از کتاب تاریخی ایران در دوره صفویان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تاریخ ایران دوره صفویان، فصل نهم، جامی، تهران.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۴)، آرما نها و واقعی تهای اسلام، ترجمه انشالله رحمتی، چاپ دوم، جامی، تهران.
- نعمانی، محمد ابراهیم، الغیبه و تحقیق علی اکبر غفاری و تهران: مکتبه الصدوق، (بی تا).
- نقی زاده؛ محمد (۱۳۷۸)، تبیین مفهوم گذار در مبانی هویت تمدن ایرانی، نشریه هویت شهر، سال دوم، شماره ۳، صص ۷۳-۸۴.
- نوابی عبدالحسین و غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۱)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، انتشارات سمت، تهران.
- یعقوبی، احمد بن یعقوب و تاریخ الیعقوبی، بیروت: دارالاصار و (بی تا).